

ԲԱՆԱՍԻՐԱԳԱՆ

Դ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅԵՐԷՆԸ

Ի՞նչ էր հայերէն լեզուի վիճակը զրի գիւտէն առաջ: Այդ մասին տեղեկութիւն ստանալու համար նախ պէտք է դիմենք Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութեան, որ կ'ընծայէ մեզի քանի մը թանկագին պատառիկներ Հայոց հեթանոսական շրջանի բանահիւսութենէն: Այդ գողարիկ տողերը կը ցիւցնեն թէ հայերէն լեզուն լաւ մշակուած էր մեր վիպասաններուն երգերուն մէջ:

Քրիստոնէական շրջանի բանահիւսութենէն մեզի հասած են աւելի ընդարձակ հատուածներ, շնորհիւ Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի Պատմութիւններուն հնդիւնակին: Այս յօդուածին նպատակն է գաղափար մը տալ Դ. Դարու Հայոց բանահիւսական լեզուին մասին:

Նախ եւ առաջ կ'ուզենք այստեղ յիշել զլիսաւոր մէկ յատկանիշը վիպական պատմներուն, որ է տարապայման չափազանցութիւն թիւերու եւ թշնամի կորուստներու: Այսպէս.

Ա. — Թշնամի բանակներու զինուորները ներկայացուած են առաւելեական թիւերով. — Տես Դարու թիւն Դ., Դլուխ ԻԷ, ԻԸ, ԻԹ, Լ, ԼԱ, ԼԲ, ԼԶ, ԼԷ, ԼԸ, ԼԹ, ԽԱ, ԽԲ, ԽԵ, ԽԶ, ԽԸ եւ ԽԹ: Դարու թիւն Ե., Դլուխ ԽԱ. — Հմմտ. նաեւ Ագաթանգեղոս, յօդ. ԵՄՅ, ուր Կոստանդիանոս կայսեր այցելելու առթիւ Տրդատ Թագաւորին՝ ընկերացող ընտիր զինուորներուն թիւը վիպասանին կողմէ ներկայացուած է եօթանասուն հազար:

Բ. — Թշնամի բանակները ամբողջովին կը սպաննուին եւ չի մնար «եւ ոչ մի». — Հմմտ. Դարու թիւն Դ., Դլուխ Է, Ը, ԺԳ, ԺԷ, ԻԱ, ԻԲ, ԻԴ, ԻԵ, Լ, ԽԱ, ԽԸ, ԾԱ, ԾԴ: Դարու թիւն Ե., Դլուխ Ա, ԽԱ:

Գ. — Պարսից թագաւորը Շապուհ, ապա նաեւ Մերուժան, միաձի ճողոպրելով կը փախչին. — Տես Դարու թիւն Դ., Դլուխ ԻԱ, ԻԲ, ԻԴ, ԻԵ, ԼԱ: Դարու թիւն Ե., Դլուխ Ա, Բ:

Դիտելի է որ Փաւստոսի վիպական պատմներուն մէջ կրկնուած դրուագներ կան. այդ իրողութիւնը ցոյց կու տայ թէ այդպիսի դրուագները քաղուած են մէկէ աւելի աւձնբրու պատմածներէն: Սյստեղ կը մատնանշենք երեք դրուագներ:

1. — Դարու թիւն Դ., Դլուխ ԽԹ, Յաղագս Մոկիկանայ ... — Հմմտ. Դարու թիւն Ե., Դլուխ ԽԱ, Յաղագս Մոկիկանայ ...:

2. — Դարու թիւն Դ., Դլուխ ԽԴ, Յաղագս արքայորդոյն Պապայ ... — Հմմտ. Դարու թիւն Ե., Դլուխ ԻԲ, Յաղագս Թագաւորին Պապայ ...:

3. — Դարու թիւն Դ., Դլուխ ԼԱ, Յաղագս Դումանդ Շապուհ ... — Հմմտ. Դարու թիւն Ե., Դլուխ ԼԹ, Յաղագս Դումանդ Շապուհ ...:

Ստորեւ կը ներկայացնենք շարք մը հակիրճ հատուածներ Փաւստոսի Պատմութեան վիպական պատմներէն, ցոյց տալու համար անոնց լեզուական եւ ոճական տարբերութիւնը Կորիւն Վարդապետի լեզուէն ու ոճէն: Քանի մը տեղ կցած ենք հատուածներ Ագաթանգեղոսի Պատմութեան, որոնք վիպական նոյն յօրինուածքը կը ցուցաբերեն: Ստորագծած ենք այն բառերն ու առոյթները, որոնք բարացուցական են վիպասաններու լեզուին:

Փաւստոսի հատուածները առնուած են Վենետիկի 1914ի տպագրութենէն, իսկ Ագաթանգեղոսի կտորները՝ Տփղիսի 1909ի հրատարակութենէն:

1. — Բայց քան զամենսմին աւելի այր մի անորէն եւ այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն զբզէր զթագաւորն Տէրան. — Փաս. Դ., Ժը, էջ 67-8:

Հմմտ. — Իսկ իբրեւ եկն եհաս ելեալ ի բանտէ վիրապին խոստովանողն Քրիստոսի Դրիգորիոս, հասանէր ի տեղի վկայելոցն՝ իբրեւ ի տեսչութենէն Աստուծոյ ի մի վայր ամենեթին ժողովեալ՝ այսուսեալք ամենեթին, ի տեղին հասեալք յայտնեցան. — Ագաթ., յօդ. 728:

2. — Եւ ոչ որք էր որ մնացեալ էր առ թագաւորին, եւ ոչ զունդ եւ այրեծի, բայց միայն սակաւ սպասաւորք հանդերձ, եւ որսոցն պառականօք, եւ ռահվիրայ մարդկան, եւ խառնադանք խորանապահ զօրուն, եւ ռաժիկապաւ զօրօքն, եւ տիկ-

նաւն հանդերձ, եւ արքայորդին մանուկն Արշակ. — Գ., ի. էջ 74:

Հմմտ. — Ապա յետ այսորիկ ժամ տրեւայ որոյդ ամենայն զօրաց ամեն կոտնել զպատուականն, խունապական սփռեալ, եւ րազագ տուեալ, Թակարդ ձգեալ, կամեցեալ որս առնել. — Յօդ. 211:

3. — Սակայն հասանէին առնուին զկողմ ի Պարսից աշխարհէն, առ հասարակ մարդկոտոր առնէին, եւ զաշխարհն յալուեայ եւ յաւար զարծուցանէին: Եւ ինքեանք դառնային, եւ ի մի վայր ժողովէին. կոծ եղեալ աշխարանօք լային զհրեանց բնակ տեմն զարքայն Հայոց. — Գ., ի. էջ 76:

4. — Եւ առեալ զամենայն զօրս իւր ընդ աղխիւ եւ ամենայն մեծաւ կտրաւաւաւ, փոկոյտն բազմութեամբ հանդերձ, անթիւ վաճառօք եւ ընդին մուկապանեւնօքն, եւ ամենայն կանանքնօքն, եւ հանդերձ տիկնանց տիկնաւն, եկն եհնա ի սահմանս Հայոց. խճողեաց ելից զհրկիրն առ հասարակ. — Գ., իա. 76:

5. — Եւ քանզի կին նորա եկեալ էր ընդ նմա ժամուալ[աւ], ի նմին ի նորին վաշտուէր ընդ առնիւրու. — Գ., ժե. 157:

6. — Եւ իբրեւ հալ էան զհալ յաւել իննիւ պատերազմ. — Գ., ի. 171:

7. — Եւ տայր նմա Անդովկ ոսկի բազում եւ անհամար, եւ դնէր բանս ի բերան, զի իբրեւ կերպարանս գուշակի արասցէ ասել ցարքայ Արշակ, Թէ ապրեցո զանձն քո, զի հշգրիտ խորհուրդ խորհնալ է Թագաւորին Պարսից ունել զքեզ եւ սպանանել. — Գ., ի. 176:

8. — Եւ ինքեանք կազմեցան պատրաստեցան. խորհուրդ խորհեցաւ Արշակ Թագաւորն Հայոց, եւ յառնէին ի զիշերի որ միանգամ մարտ էր ի բանակին Հայոց, հեծան ի ձիս եւ փախան. — Գ., ի. 177:

9. — Եւ գրեալ էր յուխտից նամակին այսպէս. Նոռու քեզ, ասէ, զնձրին քողաք, որ է յլորուեստանի, եւ զՄիջագետս Սոորոց, եւ մեթաթաւրին Հայոց, ձեռնթափ նմ ասէ. Թէ կարասցես յաղթել նոցա եւ արկանել ի ծառայութիւն. ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա. — Գ., իա. 179:

10. — Յանկարծօրէն այրացուեւ զերկիրն Հայոց առնէին առաքնորդ Մերութաւաւ. զարս տային ի կոխումն փղաց, եւ զկանայս ընդ ցից սայլից հանէին. — Գ., իգ. 183:

11. — Մինչ դեռ Թագաւորն Արշակ ի կողմանս ստորին գաւառացն յԱնգեղ տանն էր յուտեստ, զվիշուաթաւսն քանդեալ րրեալ զօրն Պարսից ապականէին. — Գ., իգ. 184:

12. — Այրացուեւ սուներն, եւ զանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց. զկանայս եւ զմանկոյի հանէին ընդ ցից սայլից, զկէսս զօր ի ներքոյ կամացն արկեալ կասուին, եւ զարանց բազմութիւնս տային ի կոխումն փղաց. — Գ., իգ. 185:

13. — Եւ ինքն գայր հասանէր ի միջ. նաթաւահն Հայոց, ի գաւառն Այրարատու, եւ հասանէր գտանէր զօրսն Պարսից, զի հասեալ մածնալ էին բազմութեամբ իբրեւ զաւազ առ ափն ծովու. — Գ., իգ. 187:

14. — Եկն եհնա Հազարաւուխտ ի զօրացն Պարսից ութսուն բլուրօք, զալ այրեացուեւ առնել, ի հիմանց տապալել զերկիրն Հայոց. — Գ., իբ. 190:

15. — Եւ ապա ընդ ցիրն ասպատակ սփռեալ նայալիքն, զամենայն զօրսն Պարսից կոտորեալ, անմի արարեալ սպառեցին. — Գ., լա. 193:

16. — Դայր հասանէր ի սահմանս երկրին Հայոց, ապա եւ զնայալիքն ոչ ինչ ծուլացեալ ի քուն դտանէր, այլ կազմ պատրաստ կային նմին գործոյ ճակատուն պատերազմի. — Գ., լբ. 193:

17. — Իսկ նա հալ էան զհալ ճէշր, բազմացուցանէր զվայելն. — Գ., խդ. 201:

18. — Ապա ի մի վայր եկեալք ամենայն մեծամեծք նախարարացն Հայոց, խորհուրդ խորհէին, քանզի ոչ առնուին յանձն երբեք, Թէ Թագաւորն Արշակ մտցէ ընդ նոսա ի պատերազմ. — Գ. խե., 262:

19. — Միջնաթաւսին մնացեալքն յերկուցան յարքայէն, եւ ոչ կամէին լսել Թագաւորին իւրեանց ոչ մի ինչ իրա՝ զօր նա կամէր. — Գ., ժ. 206:

20. — Ապա Թէ կամաւ կամաւ՝ քե ոչ կամաւ, սակայն եղ սիրտ՝ խոնարհութեամբ հրովարտակս առ Շապուհ արքայ Պարսից, որպէս վայելէ ծառայի առ տէր իւր, տալ. — Գ., ժբ. 210:

21. — Յայնմ հետէ, Թէ կամաւ կամաւ՝ եւ քե ոչ կամաւ, յարեաւ Թագաւորն Հայոց Արշակ, ա՛ռ ընդ իւր զօրավարն սպարապետն Հայոց զդայնակն իւր, խա-

ղաց գնաց յերկրէն Հայոց յերկիրն Պարսից առ Շապուհ արքայ Պարսից, խոգաւ յանգիման եղեւ թագաւորին Պարսից Շապուհոյ. — Դ., Ժգ. 211:

22. — Եւ շինէին ի բերդն ի վեր զօրավարն [եւ զաւրբն] Պարսից, գերէին ըզգանծս թագաւորին Հայոց, որ կային ի բերդին. եւ սկսան կրնլ իջուցանել զամենայն գանձսն, որ կայր ի բերդին: Աինն թիւ եւ զինն զիսեւ համակ իջուցին զօր զտին յարտագերսն բերդին, հանդերձ տիկնաւն խաղացուցին. — Դ., ԺԵ. էջ 220:

Հմմտ. եւ տեսին զի զօրութեանն Աստուծոյ պահեալ էր զմարմինս նոցա. զի այն ինն թիւ եւ ինն զիսեւ, զի արտաքոյ ընկեցեալ կային մարմինք նոցա, զի ոչ գազանի էր մատուցեալ եւ ոչ շան. — Ագաթ., յօդ. 223:

23. — Եւ հրամայեաց ի հրապարակին իմն առնել հրապոյրս մերենայից, որով հրամայեաց զկինն արկանել, եւ արծակել [գազանս ի վնայ] ի տիկնոջն Փռաւանձնմայ ի խառնակութիւն պոռկկութեանն անասնական պղծութեանն. — Դ., ԺԵ. 223:

Հմմտ. — Եւ սաստկացեալ թագաւորին՝ ետ սլնդել զոտս նորա ի հրապոյրս տկաց, եւ կախել զնա զլխիւյայր. — Ագաթ., յօդ. 109:

24. — Եւ հրաման տայր հոյանել զամենայն ազատ կանանին, եւ նստուցանել աստի անտի ասպարիսին. եւ ինքն Շապուհ արքայ հեծեալ ի ծի, [նշխաւակի անցանէր առ կանանով] ... Եւ զազատ կանանին անդէն ի բերդեանն բաշխէր եւ թողոյր. — Դ., ԺԵ. 227:

Հմմտ. — Արդ՝ ի ընդ վաթսներորդի վեցերորդի աւուրն, ընդ այգոյն առաւօտանայն, մատուցեալ իշխանքն թագաւորաւն եւ նախարարօրն եւ խառնիհաղանձ ամբոխին հանդերձ, նաեւ կանանուք ժողովեալ մատաղ մանկտողն անմեղօք, երամ երամ եւ դասաղասեալք անկանէին անաղի Սրբոյն Գրիգորի. — Ագաթ., յօդ. 726:

25. — Իբրեւ գայր առաջապահն հասանէր ի միջնախաւարն Հայոց, սպանանէր Մուշեղ զզօրագլուխն Պարսից՝ գպարէնն եւ զԶիկն, եւ զամենայն զօրսն արկանէր ի սուր սուսերի իւրոյ, եւ ոչ մի գոր ոչ ապրեցուցանէր. — Ե., ա, 237-8:

26. — Եւ շինէին զամենայն աւերեալսն ի թշնամացն, եւ զեկեղեցիսն նորոգեցին, եւ թագաւորութիւնն հաղ Բան զհաղ նորոգէր. եւ իրք ժամանակին հաղ Բան զհաղ յառաջադէմ աջողէին. — Ե., ա, 239:

27. — Եւ զամենայն մաւեաւորացն ի բուն արկանէր Մուշեղ սպարապետն, եւ զամենայն աւագանին, արս իրբեւ վեց հարիւր, հրամայէր մորթել զօրավարն Հայոց Մուշեղ, եւ ընդ խոտով, եւ տայր բերել առ Պապ արքայն Հայոց: Առնէր զայս ի վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայ: Բայց զկանայսն Շապուհ թագաւորին Պարսից ոչ ումբք ինչ թոյլ տայր Մուշեղ զօրավարն Հայոց անարգել ինչ զնոսա ումբք, այլ ժանճաւառ տայր նոցա կազմել ամենեցուն, եւ հանեալ արծակէր զամենեսեան զհետ առն նոցա Շապուհ արքային. — Ե., ք, 240:

28. — Եւ եկեալ զօրքն Պարսից ասպատակ առնէին եւ ի միջնախաւարն Հայոց. ապա եւ թագաւորն Հայոց Պապ զօրածողով առնել հրամայէր ի Բագաւանն. — Ե., դ, 243:

29. — Ո՛չ այդ այն Մուշեղն է, որ արծակեաց զկանայս թագաւորին Պարսից Շապուհ հանգերձ ժանճաւառօք եւ վաշտկանօքն. եւ լուեալ եւս է իմ թէ ի Պարսիկս խօսի. արդ մի՛ մտցէ զա ի հակատ. — Ե., դ, 246:

30. — Այլ յորժամ դարձան ամենայն զօրքն Հայոց, ոչ գոյր չափ զխաւարն ախոյեանիցն, զոր բերեալ էր առաջի թագաւորին Հայոց Պապայ զօրավարն Հայոց Մուշեղ. — Ե., դ. 251:

31. — Զի ո՞չ այն Մուշեղ է, որ ի թագաւորութեան ժամանակ Պապայ ի պատերազմունն Պարսից քանիցս անգամ ձեռնահաս եղեւ սպանանել զՇապուհ արքայն Պարսից, եւ ոչ եսպան, այլ արծակեաց զԹշնամին. եւ երբմիջ զկանայս Շապուհ թագաւորին ի բուն էտրկ, եւ խնամտ գիծով ժանճաւառօք արծակեաց զնոսա զհետ Շապուհոյ. — Ե., լԵ, 296:

32. — Բայց յորժամ տեսանէր Մանուէլ՝ զոր ինչ գործեացն ընդդէմ էր հրամանաց թագաւորին Յունաց, ամենալ զմտաւ իւրով՝ թէ արժան է նմա գէթ զմի որ թիկունս առնել նմա. ապա խորհեցան խորհուրդ ընդ տիկնոջն, եւ կամեցաւ թիկունս առնել զարքայն Պարսից. — Ե., լԵ, 308:

Հմմտ. — Իրրեւ զայն լսէր Պարթեւն՝ գերդումն ուխտին յիշէր... եւ վատ խորհուրդ ի միտ արկանէր. առնոյր զթագաւորն մեկուսի նա եւ եղբայր իւր հարազատ՝ իրրեւ ի պատճառս ինչ զքօսանաց, իրրեւ խորհուրդ ինչ խորհել ընդ նմա. եւ զսուսերսն պողովատիկս թերաքամեալս ունէին. յանկարծ յեղակարծումն ժամանակի զէնս վերացուցեալ՝ ըզթագաւորն դիաթաւալկացուցեալ յերկիր կործանէին: Անդուստ ուստեմն իրազգած եղեալ իրացն որ եղեն՝ զոյժ աղալակի ամբոխին թանծրանայր. մինչ այս մինչ այն՝ նորք հեծեալ յուրաքանչիւր երկվարս փախստական լինէին. — Ագաթ., յօդ. 32:

33. — Եւ կարգէին թագաւորին Պարսից յաշխարհէն Հայոց հարկս տալ, ընծայս եւ պատարագս. սոյնպէս եւ մարգպանին Սուրենա հասա եւ կօթիս եւ զպիտոյս գլոճկացն. — Ե. լը, 310:

34. — Ագա իրրեւ ոչ հաւանեցաւ նա ընդ կաճանին երթալ, մորակ ի վեր առեալ Մանուէլի՝ տանջէր զմերկ գլուխ Արտաւազդայ. — Ե. խգ, 316:

Հմմտ. — Ամենայն ոք ձեռն ի գործ արկեալ, եւ կանանոյն անգամ սատարեալ ըստ իւրեանց տկարութեան կանացի ուժոյն. — Ագաթ., յօդ. 758:

35. — Այս ինծ կօթիկ լիցին, փոխանակ զի երէց արարի գրեզ: ... Ասէ ցկին իւր եւ ցընտանիս. Արիք յաղօթս կամք: Եւ նորա ասն. Մոյիս դու, դեւ ուրեմն հաւալ ի քեզ. — Զ. Բ, 336:

Հմմտ. — Արդ՝ իրրեւ լուան մարդիկն՝ սկսան ծիծաղել զբանիքն զոր սաաց. սկսան խօսել ընդ նմա եւ ասն. Եւ դու ուրեմն մոլեղեցար, դեւ ուրեմն հաւալ ի քեզ. — Ագաթ., յօդ. 216:

Այս հակիրճ նմոյշները կրնան բաւական համարուիլ հաստատելու թէ Դ. Դարու Հայ վիպասանները կը գործածէին, ժողովրդական ստոյթներով համեմուած, առոյգ, ճկուն եւ պիղծ լեզու մը: Փաւստոսի Հայոց Պատմութիւնը մէկ կողմից տակ ներփակուած կը ներկայացնէ մեզի Դ. Դարու մեր վիպասաններուն հայաբոյր բարբառք, եւ Ե. Դարու մեծ մատենագիր Կորիւն Վարդապետի շքեղ, յորդ ու փարթամ լեզուն:

Ն. ԱՐՔ. ՇՈՎԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՍԱՂԻՄԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

(1743 Մարտ 10 — 14 Հոկտ. 1745)

Թվին ՌՃՂԲ [= 1743], ի Սր. Քաղաքս յերուսաղէմ, մեր վանաց պարիսպն, յարեմտեան կողմն ինքն յինքեան ի փուլ եկն, ի սեղանատան կամարէն մինչեւ ցմեծ դուռն, մարտի ամսոյ ժ., եւ այս վասն այն եղեւ, զի ձմեռն սաստիկ անձրեւոտ էր. զի գրեթէ չ'օր աւելի զցայկ եւ զցորեկ ոչ դադարեցաւ անձրեւն գալոյ, եւ պարիսպն ի վաղ ժամանակէ շինեալ, քանզի յոյժ հնացեալ, եւ տեղիս տեղիս խաղաւաղ եւ քայքայեալ, Եւ այս եղեւ ի թաղաւորութեան տաճկաց սուլթան Մահմուտին, եւ ի պատրիարքութեանն սրբոյ եւ մեծի Աթոռոյն Երուսաղէմի, սոյն Գրիգորի ճգնազգեաց եւ դիանական բարեւնապետի, որ ի դառն եւ ի դժնեայ ժամանակիս փայլի բարի կենցաղավարութեամբ իրրեւ զարեգակն ի մէջ հաւատացելոց: Զի թէպէտ սրբազան վեհն վաղ հեռէ ունէր ի մօր զշինումն եւ զվերայնորոգումն բարձրաերձ պարսպին, սակայն ազգի ազգի նեղութիւն թէ ի տաճկաց եւ թէ յայլասեռ քրիստոնէից, միայն ԱՃ. գիտէ, նաեւ տեսողացն յայտնի է: Եւ յետ երկու աւուրց քաղաքիս մուսուլլիմն, դատաւորն եւ շէխներն ժողովեցան ի դուռն Սր. Սաւկոբայ, Քէֆշ արարին. ի սեղանատան կամարէն մինչեւ ցեղիազար կաթողիկոսի նոր չէնքն, կ'անջրուն տեղ. այս երկուսն սուլթան եւ բարձրութիւն կանքուռն, եւ սեղանատան վերայի լիւան. եւ Գ գեղեցիկ խուց հագեալ տանիսն. սոքա հետ պարսպին Քէֆշ եղան եւ նորոք շինեցան, զոր սրբազան վեհն ի վաղուց հեռէ զշինութիւն սոցա ունէր ի մօր, եւ ցանկայր թէ երբ լինիլոց եւ այս, որ ես տալս զսոցա շինութիւն տեսնէի, վասնորոյ իւր ձեռօքն շինեաց, եւ հասա իւր փառաքանացն:

Զի այս ին ամ է որ նստեալ է աթոռ պատրիարքութեան եւ տեղապահ Սաւկոբայ